

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v94.2022.17>*В. В. Тіщенко, І. В. Загородній*

МЕХАНІЗМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ В СИСТЕМІ ЙОГО КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Постановка проблеми. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення є невід’ємною частиною методики розслідування і займає чільну роль у її формуванні, оскільки являє собою типову модель певної категорії таких правопорушень, що має як теоретичне, так і практичне значення. Проте в криміналістиці нема однозначного погляду на структуру криміналістичної характеристики та її співвідношення з іншими криміналістичними поняттями, зокрема – з механізмом криміналістичного правопорушення, що негативно впливає на визначення і розуміння сутності складових елементів названої характеристики та її використанні у теорії і практиці.

Мета статті – з’ясувати сутність, значення та співвідношення понять «криміналістична характеристика кримінальних правопорушень (злочинів і кримінальних проступків)» і «механізм кримінального правопорушення» у криміналістичній методиці розслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність з вчинення кримінального правопорушення (окремого злочину або кримінального проступку), а також злочинна діяльність, як система однотипних злочинів, є важливим об’єктом вивчення криміналістики. Оскільки сутністю розслідування кримінальних правопорушень є інформаційно-пізнавальна діяльність, то оптимальна організація розслідування залежить від адекватних знань щодо криміналістично значущих ознак і властивостей такої протиправної діяльності. Системний опис і наукове тлумачення вказаних ознак, їх властивостей і взаємозв’язків у вигляді типової інформаційної моделі отримало своє теоретичне обґрунтування у вигляді поняття «криміналістична характеристика злочинів»¹. Вперше таке поняття вжив і обґрунтував український вчений О.Н. Колесніченко [1, с. 10].

Криміналістичну характеристику злочинів, як відзначав В.П. Бахін, доцільно розглядати у двох значеннях: а) як теоретичну концепцію і б) як робочий інструмент, що використовується у розслідуванні [2, с.179]. У першому значенні вона утворює методологічну базу, на якій будуються окремі криміналістичні методики, а в другому – сприяє побудові версій та відшуканню слідів злочину, а також встановленню зв’язків і залежностей між обставинами і учасниками події, що розслідується.

Важливо звернути увагу на ті елементи, злочинної діяльності, які містять в собі криміналістично значущі властивості, а тому входять до структури криміналістичної характеристики злочинів. З цього приводу існують різні думки, що знайшли

¹ Оскільки в поняття криміналістична характеристика злочинів з’явилося ще в кінці 60-х років минулого століття, ми його вживаємо поряд з поняттям криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, тобто злочинів і кримінальних проступків у відповідності до змін у Кримінальному кодексі України від 22.11. 2018 р.

своє відображення у сучасній вітчизняній літературі. Як правило до її структури відносять дані про: 1) предмет посягання; 2) спосіб вчинення злочину; 3) обстановку вчинення; 4) наслідки (слідову картину); 5) особливості особи злочинця; 6) особливості особи потерпілого; 7) мотиви і цілі конкретного виду злочинних посягань [3, с. 547; 4, с. 420–422; 5, с. 580–581; 6, с. 118; 7, с. 353–358]. Висловлюється думка, що до структури криміналістичної характеристики доцільно віднести джерела і види матеріально фіксованої інформації, а також джерела вербальної інформації, хоча тут йде мова про врахування тих же слідів злочину та їх носіїв. Крім того, пропонується включати до такої характеристики вказівку на тип (вид, рід, категорія) події та дані про коло осіб, серед яких найбільш ймовірно перебуває особа, яка вчинила злочин [8, с. 364]. Наведенні дані швидше носять не самостійний, а уточнюючий характер щодо перерахованих вище елементів. Інколи окремим елементом називають знаряддя та засоби вчинення злочину [9, с. 181–182], проте доцільно їх описувати серед відомостей, що відносяться до механізму кримінального правопорушення.

Слід наголосити, що названі елементи криміналістичної характеристики злочинів становлять певну систему і розглядати їх треба у взаємозв'язку, хоча кожен з них може впливати на вирішення завдань у досудовому розслідуванні [10, с. 156].

Досить складна проблема криміналістичного аналізу кримінальних правопорушень, який включає, на наш погляд, розроблення їх криміналістичної класифікації та криміналістичної характеристики, з'явилася у зв'язку з введенням поняття механізму злочину.

Слід зазначити, що механізм злочину серед елементів криміналістичної характеристики спочатку не згадувався, а особливості дій злочинця зазначалися як спосіб вчинення злочину. До нього включались зумовлені суб'єктивними і об'єктивними факторами дії з підготовки, вчинення і приховування злочинної події, а також засоби і знаряддя, які при цьому використовувались. Спосіб вчинення злочину розглядається у теорії і практиці як чільний, центральний елемент у системі «криміналістична характеристика злочину», оскільки він і наслідки його застосування є найбільш інформаційно значущими, виявляються вже на початку розслідування і дозволяють правильно обрати напрям розслідування. Проте на думку М.П. Яблокова спосіб злочину не відображує динаміку останнього, часову послідовність, технологічну сторону злочинної діяльності, причинно-наслідкові зв'язки між діями особи, а тому криміналістична характеристика повинна бути доповнена самостійним елементом – відомостями про механізм злочину [11, с. 67]. Повністю з таким розумінням співвідношення способу і механізму погодитися не можна, тому що спосіб злочину у цьому випадку виглядає як статичний елемент криміналістичної характеристики злочину, а механізм – як елемент, що визначає динаміку події. Зробимо з цього приводу відповідні зауваження.

Системно-діяльнісний підхід дає змогу розглядати спосіб злочину на етапі його підготовки (планування, підбір співучасників, вибір засобів реалізації плану вчинення, придбання зброї, необхідних знарядь, розвідувальні заходи, вивчення обстановки, особи потерпілого, попередні дії з приховування майбутнього злочину тощо); на етапі вчинення злочину (проникнення на об'єкт, входження в довіру,

несподіваний для потерпілого напад, подолання опору, застосування зброї тощо); на етапі приховування (знищення певних слідів, приховування трупа, знарядь злочину, інсценування події тощо). Спосіб злочину може змінюватися під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. Наприклад, на момент вчинення злочину склалася більш сприятлива обстановка, яка не вимагає застосування зброї або фізичного насильства, або навпаки, ускладнює досягнення мети задуманим способом і зумовлює його змін в аспекті дій або впливу більш радикального характеру. Тобто опис способу злочину без відображення його динаміки не буде адекватним відтворенням, правильним розумінням сутності дій злочинця, що розгортаються у просторі і часі.

Разом з тим, спосіб злочину не охоплює криміналістично значущі зв'язки і відносини між учасниками злочинної події, зміст взаємодії і протидії різних осіб в ході її підготовки, здійснення і приховування, тобто не містить опису технології злочинної діяльності певного типу, роду, виду. Тому й пропонується ввести поняття механізму кримінального правопорушення (злочину і кримінального проступку) і включити його до структури криміналістичної характеристики таких правопорушень [12, с. 84].

Механізм кримінального правопорушення розглядається нами як процес кримінальної діяльності, що розгортається у певних межах простору і часу та відображує характер і зміст взаємодії особи правопорушника з іншими учасниками події та матеріальною обстановкою.

При цьому до механізму кримінального правопорушення слід віднести: 1) дії з підготовки такого правопорушення; 2) дії з його вчинення; 3) дії з його приховування; 4) знаряддя, засоби і навички їх використання; 5) зміст взаємодії співучасників правопорушення; 6) послідовність і характер взаємодії злочинців з різними об'єктами події: потерпілими, іншими учасниками, обстановкою, предметом посягання.

Таким чином, механізм кримінального правопорушення зв'язує в єдину систему діяльність суб'єкта з об'єктом, метою і результатом, містить інформацію про сутність і динаміку правопорушення, його обставини, що знаходить відповідне слідове відображення у матеріальній обстановці та свідомості, пам'яті учасників події і свідків [13, с. 72]. Разом з тим, дані про механізм кримінального правопорушення не охоплює всі елементи його криміналістичної характеристики, оскільки дають уяву лише про структурно-функціональну сторону події та вказують на відповідні зв'язки між її елементами. Так, окремими елементами криміналістичної характеристики конкретного виду (категорії) злочину є типові дані про особу злочинця, про цілі і мотиви його злочинної діяльності, про предмет посягання, про особу потерпілого і його можливі зв'язки з особою правопорушника, про обстановку (час, місце, інші умови, які впливають на спосіб дій злочинця і механізм слідоутворення), про наслідки (характер і розміри матеріальної шкоди, позбавлення життя, тілесні ушкодження, утворення слідів та інших носіїв інформації тощо). Звичайно, що всі зазначені елементи пов'язані між собою, зумовлюють один одного, що дає змогу створити досить повну типову модель відповідної категорії (роду, виду, підвиду) злочину. Така модель, в свою чергу допомагає у з'ясуванні сутності події, розробленню версій щодо її обставин, у пошуку та виявленню носіїв

(джерел) доказової інформації. Криміналістична характеристика таким чином охоплює і трактує всі криміналістично значущі складові злочинної (протиправної) діяльності, а не тільки її механізм.

Існує й інші підходи щодо співвідношення криміналістичної характеристики злочину та його механізму. Так, А.Ф. Волобуєв вважає, що криміналістична характеристика злочинів – це система відомостей про елементи механізму вчинення злочину, до яких він відносить всі елементи такої характеристики [14, с. 374]. На його думку, механізм злочину – це об'єкт пізнання (реальна дійсність), а криміналістична характеристика – це сукупність знань про цей об'єкт. Вона є відображенням механізму вчинення злочину [15, с. 70]. Тобто за своїм змістом і структурою вони співпадають. Лише механізм злочину – це реальність практики, а криміналістична характеристика злочину – це сукупність знань, теоретична категорія, яка цей механізм описує і коментує.

Аналогічна позиція з цього питання спостерігається і у В.А. Журавля, який зазначає: «... криміналістична характеристика злочинів – це наукова абстрактна категорія, у якій відображена якісно-кількісна інформація ретроспективної спрямованості як результат пізнання механізму певних різновидів злочину, тобто механізм злочину – це об'єкт, що відображується, а криміналістична характеристика – форма його відображення» [16, с. 169].

З викладеними поглядами на співвідношення криміналістичної характеристики злочинів і механізму злочину не можна погодитися. Криміналістична характеристика злочинів містить опис всіх основних елементів предметної діяльності, виходячи з її структури, що включає суб'єкта, мотивацію (потреби, мотиви, інтереси, цілі), об'єкта, процес (механізм), який передбачає певні способи дій, використання необхідних знарядь, засобів, навичок, врахування конкретних умов (обстановки) та її результат. Вона дає змогу розкрити сутність і зміст кожного з названих елементів, вказуючи на типові їх ознаки і властивості, на значення та вплив на інші обставини злочину, що полегшує їх пізнання. Так, в даних про особу злочинця, що вчиняє певний вид злочину, міститься інформація стосовно його типу, основних психологічних властивостей, соціального стану, вміннях і навичках тощо, а це, в свою чергу, сприяє висуванню версій щодо винної особи та її пошуку. В криміналістичній характеристиці описується типова обстановка злочинів певного спрямування (час, місце, умови, що сприяють чи, навпаки, перешкоджають, заважають вчиненню злочину), її вплив на вибір способу злочину. В криміналістичній характеристиці вказується на типові наслідки злочину (характер заподіяної шкоди, слідова картина, дається перелік носіїв інформації та місця їх знаходження тощо), що сприяє відшукуванню доказової інформації.

Механізм злочину відображує лише частину, хоча й досить суттєву, функціональний аспект події кримінального правопорушення. Він зумовлюється особистими якостями особи правопорушника, мотивами і цілями протиправної діяльності, його вміннями і навичками, існуючою обстановкою, поведінкою потерпілого й інших учасників події та визначає її зміст в певній послідовності, динаміці.

Слід зазначити, що більш широкою і специфічною криміналістичною характеристикою потребує організована злочинна діяльність. До її елементів необхідно від-

нести такі відомості: 1) сфера злочинної діяльності та її предметна спрямованість; 2) її генезис – час і місце зародження, засновники, масштаби, динаміка, інтенсивність, кількість злочинних епізодів; 3) її характер (насильницький, корисливо-насильницький, корисливий, економічний; основні, споріднені, допоміжні, побічні види злочинів тощо); 4) організаційна структура злочинного формування; 5) типові механізми, схеми злочинних дій; 6) способи протидії розслідуванню з метою ухилення від відповідальності та продовження злочинної діяльності; 7) типові зв'язки з іншими злочинними формуваннями, співвідпорядкованість, розмежування за функціями і сферами; 8) зв'язок окремих епізодів між собою [13, с. 84]. Складний, багатоепізодний, послідовний, спланований характер такої діяльності, об'єднаний загальною метою, зумовлює розроблення і використання злочинцями системно-технологічного підходу, а сама така діяльність може бути охарактеризована як злочинна технологія [17, с. 54].

Висновки:

1. Кримінальні правопорушення у різних формах їх виявів (окремих злочинів, злочинної діяльності, кримінальних проступків) та відповідних категорій (видів, підвидів, груп) після їх наукового аналізу і узагальнення можуть бути представлені у вигляді типової інформаційної моделі, яка відображає їх криміналістично значущі властивості і ознаки (тобто такі, що можуть бути використанні для розкриття злочинів) у вигляді криміналістичної характеристики. Рівень криміналістичної характеристики залежить від масиву науково оброблених кримінальних проваджень і зумовлюються завданнями, пов'язаними з формуванням окремої криміналістичної методики.

2. Теоретичне значення криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона спрямована на системно-функціональне дослідження криміналістичних правопорушень різних категорій і складає важливий елемент кожної криміналістичної методики розслідування, виступаючи одним із принципів її розроблення. Практичне значення криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона сприяє оптимізації розслідуванню, зокрема побудові версій щодо сутності, обставин події та особи правопорушника та відшуканню слідів й інших носіїв доказової інформації.

3. Застосовуючи системно-діяльнісний підхід, у структуру криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень слід включати ті елементи, які властиві кожній людській діяльності: суб'єкт, мотив і мету, об'єкт та її процес (механізм). Крім того, необхідно включати до неї і обстановку (умови) її здійснення, яка сприяє або утруднює здійснення кримінального правопорушення. Всі вказані елементи взаємопов'язані, знаходяться у кореляційній залежності і чинять суттєвий вплив один на одного.

4. Суттєвим елементом криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень є механізм таких правопорушень, зокрема злочинів. Такий механізм являє собою технологічний процес кримінальної діяльності, що розгортається у певних межах простору і часу та відображує характер і зміст взаємодії особи правопорушника з іншими учасниками події та матеріальним середовищем.

5. Механізм кримінального правопорушення включає такі елементи: 1) дії з підготовки такого правопорушення; 2) дії з його вчинення; 3) дії з його приховування; 4) знаряддя, засоби і навички їх використання; 5) зміст взаємодії співучасників

правопорушення; 6) послідовність і характер взаємодії злочинців з різними об'єктами і особами: потерпілими, іншими учасниками кримінального провадження, обстановкою події, предметом посягання.

6. На основі проведеного дослідження можна констатувати, що механізм злочину більш широке поняття, ніж спосіб злочину, який охоплює дії з підготовки, вчинення і приховування злочину та використані при цьому знаряддя і засоби, проте більш вузьке, ніж криміналістична характеристика, яка містить опис, аналіз таких елементів злочинної діяльності як типова особа злочинця, особа потерпілого, обстановка, предмети і наслідки посягань. Таким чином механізм злочину дає адекватну уяву про структурно-функціональну, змістовно-хронологічну сторону злочинної події та вказує на відповідні зв'язки між її елементами (обставинами), а криміналістична характеристика включає в себе опис всіх елементів злочинної діяльності певного виду, в тому числі її механізму, та аналіз їх зв'язків і залежностей.

Література

1. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1967. 28 с.
2. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения. Киев, 2002. 268 с.
3. Когутич І. І. Криміналістика : Курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 888 с.
4. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі). Київ : Кондор, 2005. 588 с.
5. Криміналістика / за заг. ред. В. В. Пяковського. Київ : Право, 2020. 752 с.
6. Криміналістика : підручник: у 2 т. Т. 2 / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 328 с.
7. Криміналістика / за ред. В. В. Тіщенко. Одеса : Гельветика, 2019. 696 с.
8. Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломєєва, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 495 с.
9. Щур Б. В. Тактичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія. Харків : Харків юридичний, 2010. 320 с.
10. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : «Апостіль», 2012. 304 с.
11. Криминалистика / ответ. ред. Н. П. Яблоков. Москва : Юристъ, 2005. 781 с.
12. Тіщенко В. В. Вибрані праці. Одеса : Гельветика, 2017. 436 с.
13. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія. Одеса : Фенікс, 2007. 260 с.
14. Криміналістика / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : ХНУВС, 2011. 666 с.
15. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с.
16. Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: генеза та сучасний стан : монографія. Харків : Право, 2021. 448 с.
17. Тіщенко В. В., Барцицька А. А. Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці : монографія. Одеса : Фенікс, 2012. 198 с.

Анотація

Тіщенко В. В., Загородній І. В. Механізм кримінального правопорушення в системі його криміналістичної характеристики. – Стаття.

У статті розглянуто сутність, значення та структура криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. Проаналізовано співвідношення понять «криміналістична характеристика кримінальних правопорушень» і «механізм кримінального правопорушення». Вказується на місце і функції механізму правопорушення у системі криміналістична характеристика кримінальних правопорушень.

Ключові слова: криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень, криміналістична характеристика кримінальних правопорушень та її структура, механізм кримінального правопорушення, його елементи і функції.

Summary

Tishchenko V. V., Zagorodniy I. V. The mechanism of a criminal offense in the system of its forensic characteristics. – Article.

The article examines the essence, meaning and structure of the criminalistic characteristics of criminal offenses. The relationship between the concepts “criminalistic characteristics of criminal offenses” and “mechanism of criminal offense” was analyzed. The place and functions of the offense mechanism in the system of criminalistic characteristics of criminal offenses are indicated.

Key words: criminalistic method of investigation of criminal offenses, criminalistic characteristics of criminal offenses and its structure, mechanism of criminal offense, its elements and functions.